

Галина ГРИМАШЕВИЧ

**КОНЦЕПЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ТА
ДІАЛЕКТІВ У МОВОЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА**

Важливу роль в історії української мовознавчої думки, як і в історії української культури, літератури, філософії, критики тощо, відіграв І.Я. Франко, діяльність якого припадає на кінець ХІХ – початок ХХ століття, коли українська літературна мова переживала дуже складний етап історичного розвитку. Стан української літературної мови в зазначений період був зумовлений складними історико-політичними обставинами життя українського народу й пов’язувався з попередніми етапами розвитку його мови.¹

Як відомо, у період, в який довелося жити і творити І.Франкові, на теренах України існували два варіанти літературної мови – східноукраїнський і західноукраїнський. Іван Франко як представник другого варіанту був змушений працювати в умовах, коли поряд з літературною мовою на народній основі існувало „язичіє” – суміш церковнослов’янської, староросійської і книжної галицької мови. На цьому наголошують літературознавці, коли вказують, що на початку діяльності І.Франка у Східній Україні було закладено “міцні основи української літературної мови, що не можна сказати про Галичину, де в повному розпалі була азбучна війна між москвофілами та народовцями”².

Як зазначає Т.І. Панько,³ твори Івана Франка дають яскраву картину мовної ситуації в Галичині. В його прозі, написаній на різних етапах творчості, відображені і язичіє, і бойківський говір, і унормований тип літературної мови на народній основі.

Вивчаючи мову Івана Франка, І.Огієнко акцентував увагу на таких моментах: Іван Франко, поет і вчений, мав багато даних перейти на всеукраїнську літературну мову, але того не зробив; над культурою своєї мови він спочатку працював мало, пишучи звичайно галицькою говіркою, але Драгоманова наука про літературну мову не пішла Франкові на марне, а він був його вірним учнем, і пізніше Франко повернув у своїй мові на схід і став більше працювати над своєю мовою; з часом Франкова мова стала найкращою в Галичині.⁴ Але ми погоджуємося з думкою Т.Панько про те, що Іван Франко глибоко розумів значення всезагальної української літературної мови і прийшов до такого розуміння не тільки і не стільки завдяки

¹ Матвіяс Іван. Внесок Івана Франка в українську літературну мову // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 71 - 77.

² Історія української літератури ХІХ ст. (70 – 90-і роки). – К., 2003. – Кн. 2. – 439 с.

³ Панько Т.І. Мова і нація в естетичній концепції І.Франка. – Львів, 1992. – С. 9.

⁴ Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. – Вінніпег, 1980. – С. 224 - 227.

М. Драгоманову, а насамперед внаслідок своєї інтуїції генія і працьовитості⁵.

Багатюща й невичерпна скарбниця мовознавчої спадщини Івана Франка. Будучи великим мовознавцем, він глибоко усвідомлював, яку роль відіграє мова в людському житті, про що свідчать такі його слова: „...при допомозі мови чоловік заспокоює потреби свого чуття й свого розуму, своєї пам'яті й своєї фантазії”⁶. Основну роль у розбудові української літературної мови він віддавав письменникам, які, на його думку, „...повинні постійно збагачувати, вдосконалювати й розбудовувати літературну мову, дбаючи при цьому про її чистоту і загальнодоступність”⁷. Як зауважує Н. Корнієнко, Іван Франко був сумлінним текстологом, тонким діалектологом, займався палеографією, етимологією та семантикою слова, вивчав українську ономастику,⁸ хоча це далеко не повний перелік того, з чим увійшов відомий учений до нашого (та й світового) мовознавства.

Мета нашого дослідження – на основі думок Івана Франка, відображених у його мовознавчій (та й літературознавчій і літературній) спадщині, показати розуміння ним взаємодії літературної мови та діалектної як необхідної умови функціонування української мови як мови українського етносу.

Така проблема не є новою, оскільки про роль і місце Івана Франка в історії української літературної мови висловлювалися багато дослідників (І. Білодід, Ф. Жилко, Я. Закревська, Н. Корнієнко, І. Матвіяс, І. Олійник, І. Петличний, Л. Полюга, З. Франко та ін.), які у своїх дослідженнях порушували проблему взаємодії загальноукраїнської та західноукраїнської стихій у мові Івана Франка⁹, причому всі вони сходяться на думці, що у мові творів Івана Франка більше загальноукраїнського, ніж західноукраїнського. Ми ж інтерпретацією поглядів Івана Франка хочемо довести, що не була б його мова загальнонародною, загальноукраїнською, якби вона не мала важливого народного західноукраїнського підґрунтя, яке, починаючи з перших творів і закінчуючи останніми, виразно простежується у його поглядах (згадаємо твердження С. Шаховського про те, що розуміння значення загальнолітературної мови не змінювало мовної практики самого Франка, діалектні форми лишалися у нього аж до останнього твору. У такого письменника, як Франко, це не стихійна випадковість і не

⁵ Панько Т.І. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. – Львів, 1992. – С. 47.

⁶ Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 40. – С. 7.

⁷ Панько Т.І. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. – Львів, 1992. – С. 9.

⁸ Корнієнко Н. Художня мова українських письменників ХІХ і початку ХХ століть в оцінці І. Франка // І. Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1955. – С. 150.

⁹ Матвіяс Іван. Внесок Івана Франка в українську літературну мову // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 77.

наслідок виховання, а життєва потреба, також усвідомлена і декларована)¹⁰.

Вагомими як для того часу, так і сьогодні є переконання Івана Франка в тому, що українська мова – окрема мова, а не діалект якоїсь іншої мови. Як відомо, в той час існувало багато поглядів на українську мову як на діалект російської, що Іван Франко заперечував як своїм творчим життям, так і поетичними рядками:

Діалект чи самостійна мова?
Найпустіше в світі се питання.
Міліонам треба сього слова,
І гріхом усяке тут питання...
Діалект, а ми його надишем
Міццю Духа і огнем любові
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Так писав поет, полемізуючи з галицькими москвофілами, які зневажливо ставилися до територіальних діалектів як до „мужичої” мови і намагалися впровадити у функції літературної мови так зване язичіє – штучну книжну мову, створену на основі старослов’янської з домішками елементів російської і староукраїнської мов.¹¹ Ці слова – відповідь Івана Франка на статтю Антона Петрушевича “Тщетна работа сепаратистов”, підписану псевдонімом Аз Покой, у якій заперечувалася сама можливість існування української літературної мови, а автор вважав її наріччям, діалектом російської. У статті „Антін Петрушевич” Іван Франко науково аргументував неспроможність Петрушевича-філолога, антинауковість його статей.¹²

Бойківський діалект – рідна мовна стихія Івана Франка. Але діалектизм він використовував як засіб увиразнення зображуваного, тому у його творах наявні такі діалектні елементи, які не ускладнюють сприйняття тексту і не потребують додаткового пояснення, тому що їх значення впливає із самого твору, з умілого авторського опису. Досить вдало, на нашу думку, про використання Іваном Франком діалектизмів зауважує В.Нестеренко, вказуючи, що він художні твори не писав діалектом, а лише як великий майстер уміло завітчував свої твори перлинами з бойківських говорів.¹³ Про важливість збереження елементів народної живої мови Іван Франко говорив також у передмові до видання трьох томів „Галицько-руських народних

¹⁰ Шаховський С. Майстерність Івана Франка. – К., 1956. – С. 150.

¹¹ Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004. – С. 163.

¹² Історія української літератури ХІХ ст. (70 - 90-і роки). – К., 2003. – Кн. 2. – С. 270.

¹³ Нестеренко В.І. Бойківські лексико-фразеологічні елементи у мові повісті І.Франка „Воа constrictor” // Мудрий велетень духу і невтомний титан праці. Матеріали наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження та 90-річчя від дня смерті І.Я. Франка. – Сімферополь, 2006. – С. 178 - 180.

приповідок”, у яких представлено стійкі сполучення слів живої розмовної мови.

У 1891-1892 роках відбулася дискусія про шляхи розвитку і нормування української літературної мови¹⁴, яку започаткував Б.Грінченко статтею “Галицькі вірші”. У ній він закидає Іванові Франкові та іншим галицьким письменникам надмірне вживання діалектизмів у їхній творчості, полонізмів та росіянізмів. Відповіддю на це була стаття “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка”, де Іван Франко говорить про те, що найкращі галицькі письменники переборюють діалектні впливи, що наявність діалектизмів у творах цих письменників “не провина, а біда цих письменників, оскільки внаслідок розмежування кордонами різних областей України, внаслідок утисків української літературної мови вона позбавлена можливості вільно розвиватися, позбавлена своїх найголовніших функцій”. Він категорично відкидає твердження Б.Грінченка про нелюбов до рідної мови і про нібито свідоме псування її письменниками-галичанами “Мені бажалось би своїми увагами докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі мовним і таким способом причинитися до полагодження одного дуже важного питання – майбутньої єдності і одноцільності нашої літературної мови, майбутньої, повторюю, бо тепер ми ще її не маємо і задля звісних, дуже важних причин мати не можемо”¹⁵ Але єдиноспасаючим напрямом літератури він вважає шлях до народу, до народної мови.¹⁶

Живучи в тому середовищі, Іван Франко знав і вмів охарактеризувати стан тогочасної літературної мови, зумів пояснити причини появи та існування західноукраїнського і східноукраїнського варіантів літературної мови. Але пізніше він по-інакшому подивився на зауваження Бориса Грінченка, обміркував їх і зазначив, що той порушив важливу справу мовної незгоди між Східною Україною і Галичиною і загалом правильно визначив шляхи розвитку української літературної мови.¹⁷ Він закликав західноукраїнських письменників працювати над витворенням такої мови, яка ґрунтувалася б на загальнонаціональній мовній основі: „Писатель мусить поперед усього владати добре мовою свого народу, і то не мовою одного села, одного повіту або одної губернії, але мовою такою, котра була б однаково своя, зрозуміла і люба всім повітам губерніям та селам, мовою

¹⁴ Статтеева В. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства к. XIX – початку XX ст. – Ужгород, 1997. – С. 286 – 344.

¹⁵ Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 37. – С. 171.

¹⁶ Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 7. – С. 46.

¹⁷ Матвійс Іван. Внесок Івана Франка в українську літературну мову // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 75.

літературною, мовою школи і інтелігентного товариства”,¹⁸ тобто він виступає проти орієнтації літературної мови на якийсь один говір.

Упродовж усього життя Іван Франко працював над удосконаленням мови своїх творів. Так, у передмові до другого видання збірки “З вершин і низин” він виправляв деякі моменти з попереднього видання, зауважуючи: “Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, вироблення котрої до ступеня мови літературної за останні 20 літ все ж таки значно посунулось наперед, може й не без моєї скромної підмоги”¹⁹ Отже, при перевиданні своїх творів Іван Франко підправляв їх мову, наближаючи її до спільної мови для галичан і українців. На перший план він висував питання майбутньої єдності й одноцільності літературної мови. Іван Франко прагнув, щоб його твори були однаково зрозумілими як галицьким, так і наддніпрянським читачам. Переробляючи свої твори, він дбав про те, щоб мова „переробки, не трапляючи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила і українців і наближувалася до спільної галичанам і українцям літературної мови української”²⁰

Як зауважує Л.Фатейкіна, своєрідною особливістю мови творів Івана Франка є вживання діалектизмів, що підкреслює самотність та індивідуальність поетичної мови автора, вказує на наближення мови його творів до народної розмовної мови. І хоча деякі вчені називали наріччя Франка „штучним” або „надуманим”, слід розуміти, що це звичайні західноукраїнські говірки, споконвіку тут уживані, але відмінні від літературної мови.²¹

Як відзначав Іван Франко у ряді своїх праць, його мовна практика зазнала певної еволюції. Але, як зауважує П.Тимошенко²², „висловлюючись за єдність української літературної мови на східноукраїнському ґрунті, Іван Франко все ж здебільшого не відривався від галицької літературно-мовної практики. Це обумовлювалося, по-перше, оточенням, у якому він виріс, жив і працював (його друкована продукція у зв’язку з царськими урядовими обмеженнями українського слова на Наддніпрянщині поширювалася

¹⁸ Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 29. – С. 18

¹⁹ Франко Іван. З вершин і низин. – Львів, 1893. – С. 2.

²⁰ Ощипко І.Й. Спостереження над авторськими лексичними замінами в прозових творах Івана Франка // Матеріали міжвузівської конференції, присвяченої І.Я. Франкові. – Львів, 1968. – С. 85.

²¹ Фатейкіна Л.А. Засоби діалектного словотвору в поезіях І.Франка („З вершин і низин”, „Зів’яле листя”) // Мудрий велетень духу і невтомний титан праці. Матеріали наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження та 90-річчя від дня смерті І.Я. Франка. – Сімферополь, 2006. – С. 189 - 192.

²² Тимошенко П.Д. Фонетичні і морфологічні риси мови Івана Франка (на матеріалі наукової прози) // Матеріали міжвузівської конференції, присвяченої І.Я. Франкові. – Львів, 1968. – С. 76 - 79.

переважно в Галичині, що вже мала свої літературно-мовні традиції, на які не можна було не зважати), і, по-друге, деякими його суб'єктивними поглядами й уподобаннями, любов'ю до свого рідного, хай і місцевого”.

Отже, знання української мови формувалися в Івана Франка, з одного боку, на основі рідної йому бойківської говірки, а з іншого – під впливом літературного оточення.

Найпереконливіше, на нашу думку, проблема взаємодії літературної мови та діалектів, ролі діалектів у формуванні і функціонуванні літературної мови порушена у статті Івана Франка „Літературна мова і діалекти”, в якій автор доводить неможливість існування літературної мови без діалектної. На його думку, живу народну мову можна і треба студіювати як живу рослину, але не слід засушувати і заковувати в мертві правила і формули.²³ Іван Франко вважає, що освічений люд черпав зразки української мови з живого джерела, з уст народу. Важливої ролі він надає літературній мові, основу якої заклали І.Котляревський, Т.Шевченко, Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький. Але „...кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності....., а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору”.²⁴ Проте водночас він розумів, що потрібна консолідуєча сила, яка змогла б об'єднати весь український народ, і сила ця – літературна мова, „репрезентантка національної єдності”. Гостро критикує Іван Франко погляди тих, хто вважав, що нема ніякої української мови, а є тільки місцеві діалекти як частини одного „великоруського язика”.²⁵ Водночас він підтримує молодих письменників-галичан, які почали творити лемківським чи бойківським діалектом, зауважуючи: „...ми можемо лише благословити їх на тій дорозі, в тім переконанні, що чим глибше вони вникатимуть не лише в людей говір, але також у суть людського життя і чим більші між ними проявляться таланти на тім полі, тим ближчі вони будуть до нас і до нашої української літератури”.²⁶ Тут же він аналізує стан тогочасного дослідження бойківського, лемківського та гуцульського діалектів, їх вплив на мову західноукраїнських письменників. Усе це свідчить про зацікавлення Івана Франка діалектними проблемами і розуміння ним важливості діалектної мови для утвердження єдиної національної мови українського народу.

Як бачимо, мова наукових, публіцистичних та художніх творів Івана Франка розвивалася і вдосконалювалася протягом усього його

²³ Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 37. – С. 205 - 206.

²⁴ Там само. – С. 207.

²⁵ Там само. – С. 207 - 208.

²⁶ Там само. – С. 208.

життя, що є свідченням глибокого проникнення автора у проблеми як діалектної, так і літературної мови. Він розумів, що посісти загальноукраїнське місце в літературі можна лише тоді, коли писати мовою Т.Шевченка, бо в ній лежить основа того типу, яким повинна стати вироблена літературна мова всіх українців. Але водночас був глибоко переконаний, що літературна мова має глибоке коріння, джерело свого творення – діалектну мову, без якої вона не була б такою виразною, досконалою, багатою. Він висунув і втілював у творчість теоретичні засади взаємодії літературної мови з народними говорами, а також вказав на важливу роль народних говорів у формуванні і функціонуванні літературної мови. Тому мова наукових, публіцистичних і художніх творів І.Франка – це органічний синтез кращих надбань розмовно-народної української мови та досягнень тодішньої літературної мови на основі західноукраїнського її варіанта.

У статті проаналізовано погляди Івана Франка на проблему взаємодії літературної мови та діалектів, ролі діалектів у формуванні і функціонуванні літературної мови.

The article analyses Ivan Franko's views on the problem of the literary language and dialects interaction, the role of dialects in literary language formation and function.